

Maurits Potappel (red.)

Het personalisme

Op zoek naar de Europese waarden

Uitgeverij Eburon
Utrecht 2025

Het Thijmgenootschap, vereniging voor wetenschap en levensbeschouwing, is opgericht in 1904 en draagt sinds 1947 de huidige naam, geïnspireerd op J.A. Alberdingk Thijm, literator, kunstkenner en cultuurdruager. Deze vereniging van christelijke intellectuelen zet zich in voor wetenschappelijke publicaties met een actueel, levensbeschouwelijk accent. Voor lidmaatschap zie de laatste pagina.

Bestuur Thijmgenootschap

Prof. dr. José Sanders, voorzitter

Prof. dr. Johan Graafland, vice-voorzitter

Eefje de Gelder MSc MA, secretaris

Drs. Roland E.C. van der Pluym, penningmeester

Prof. dr. Gabriël J.M. van den Brink

Drs. Maria J.Th. Martens

Annemiek M. Schilpzand MSc, LLM

ISBN 978 94 6301 573 8

Academische Uitgeverij Eburon, Utrecht

www.eburon.nl

Omslagontwerp: Brigitte Slangen

Op de omslag: Francisco Goya, *El 3 de mayo en Madrid*. Olieverf op doek.

Collectie Museo Nacional del Prado.

© 2025 De auteurs / Thijmgenootschap. Alle rechten voorbehouden.

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of op enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de rechthebbende.

All rights are reserved, including those for text and data mining, AI training and similar technologies.

Inhoud

MAURITS POTAPPEL	
Inleiding: de actualiteit van het personalisme	7
Deel I – Personalistische denkers	
ARIËN VOOGT	
Friedrich Jacobi en de geboorte van het personalisme	25
MARIEKE MAES	
Personalisme – Emmanuel Mounier en Paul Ricoeur	41
WIM BORST	
Paul Scholten: protestant, jurist, Nederlander, personalist	56
MARGRIET KRIJTENBURG	
Schumans personalisme in de praktijk	74
MAURITS POTAPPEL	
Het personalisme van Jacques Maritain: in medio tutissimus ibis	88
JORN ACKERMANS	
Wojtyła's personalisme: de handeling als uitdrukking van de persoon	101
RICHARD STEENVOORDE	
De personalistische filosofie van paus Benedictus XVI	115

Deel II – Personalisme in de praktijk

RUDI TE VELDE

Reflecties over persoon en waardigheid 137

DRIES DEWEER

Burgerschap in personalistisch perspectief 156

ROBERT VAN PUTTEN

Dietrich von Hildebrand als inspiratiebron voor
professionele bezinning 173

HEIN PIEPER

Hoe worden we weer gemeenschap?
Katholiek personalisme in samenleving en politiek 190

FRANK VAN DEN HEUVEL

Personalisme en bedrijfsleven 206

PAUL VAN VULPEN

Romano Guardini over technologie
en het bonum commune 224

Over de auteurs 237

De actualiteit van het personalisme

MAURITS POTAPPEL

PERSOON EN EUROPA

Wanneer we over onze schouders terugkijken naar de totstandkoming van vrede na twee verwoestende wereldoorlogen, zien we een opmerkelijke filosofische stroming opduiken die van groot belang is geweest voor de naoorlogse politieke orde in Europa. Deze stroming is het personalisme en heeft de founding fathers van de Europese Unie direct beïnvloed. Het personalisme ontstond voornamelijk in Frankrijk bij denkers zoals Emmanuel Mounier en Jacques Maritain en was na de Tweede Wereldoorlog een van de belangrijkste politiek-filosofische en culturele inspiratiebronnen voor de ordening die stabiliteit en vrede bood in Europa. Het personalisme wilde een andere manier van samenleven bevorderen en wees het individualisme en het totalitarisme af. Beide stromingen doen geen recht aan de unieke waarde van de persoon die enerzijds relationeel is, maar anderzijds niet volledig opgeslokt kan worden door de gemeenschap. Mede met behulp van deze politieke filosofie werd het naoorlogse Europa opgebouwd op basis van noties zoals solidariteit, menselijke waardigheid en subsidiariteit.¹

Het Europa van de vrede dat na 1945 begon, bestaat vanaf 2022 echter niet meer. De massale inval van Rusland in Oekraïne en de loopgravenoorlog die uitgevochten wordt, roept herinnering op aan de twee wereldoorlogen en stelt Europa weer voor de fundamentele vraag hoe de vrede gewaarborgd wordt tegenover de gevaren van totalitarisme. In reactie op de agressie-oorlog van Poetin zijn Europese politici naarstig op zoek naar

wat Europa bindt. Veelgehoorde termen in deze zoektocht zijn ‘values’ en de zogenaamde ‘Europese waarden’. Zo zei voorzitter van de Europese Commissie, Von der Leyen op Europadag, 9 mei 2023: ‘Kyiv als hoofdstad van Oekraïne is het kloppende hart van de Europese waarden. (..) Oekraïne vecht moedig voor de idealen van Europa die we vandaag vieren. In Rusland hebben Poetin en zijn regime, deze waarden vernietigd. En nu proberen ze die ook hier in Oekraïne te vernietigen’.²

Het is niet toevallig dat Von der Leyen 9 mei uitkoos om de Europese waarden te verbinden met de Oekraïneoorlog. Op 9 mei 1950 presenteerde Robert Schuman een verklaring die later bekend werd als de Schumanverklaring. Schuman stelde in deze verklaring voor om een Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal op te richten. Op de ruïnes van het kapotgeschoten Europa reikte Schuman economische samenwerking aan om een toekomstige oorlog tussen Europese naties te voorkomen. Voor Schuman was Europa echter meer dan slechts economische samenwerking, zo laat deze bundel zien. Als overtuigd katholiek en een geëngageerd politicus, wist Schuman dat de waarden van Europa gebaseerd zijn op een cultureel fundament waarin de menselijke persoon in zijn volle waardigheid centraal staat. Het Europa van na de Tweede Wereldoorlog zou de persoon weer moeten beschermen tegen de verwoestende krachten van totalitaire regimes en nietsontziende ideologieën zoals het nazisme, communisme en fascisme. Het personalisme bood de filosofische inbedding van deze ideeën.³

De aantasting van de menselijke waardigheid van de persoon lag vers in het geheugen van de founding fathers maar verdween gaandeweg uit het collectieve besef van de Europeanen. De vrede die hard bevochten was, werd langzaam als iets vanzelfsprekends gezien. Vanaf 2022 weten we echter beter en dringt de urgente vraag zich op hoe we de menselijke waardigheid van de persoon, die samenhangt met een duurzame vrede, opnieuw kunnen

verdedigen. Na de politieke ommezwaai in de Verenigde Staten kan Europa niet meer automatisch rekenen op bescherming van haar oude bondgenoot aan de andere kant van de Atlantische Oceaan. De tijd dat de Verenigde Staten de Europese verdediging vanzelfsprekend garandeerde is voorbij. In de politieke discussie wordt terecht veel aandacht gegeven aan het op orde krijgen van defensie en de bescherming van de Europese buitengrens. De oproep van Von der Leyen op Europadag, 9 mei 2023 om ‘Europese waarden’ te verdedigen, toont echter aan dat er naast de defensiediscussie nog een belangrijk debat moet worden gevoerd. Dit debat moet gaan over het Europese culturele fundament dat de vrede en menselijke waardigheid van de persoon garandeert.

In de zoektocht naar Europese waarden hebben politici de neiging om abstracte termen zoals ‘solidariteit, vrijheid, mensenrechten, democratie en rechtsstaat’ te gebruiken zonder toe te lichten waarop deze termen berusten. De Duitse staatsgeleerde Ernst-Wolfgang Böckenförde leerde al dat de seculiere staat leeft van vooronderstellingen die hij zelf niet garanderen kan.⁴ Om de Europese waarden daadwerkelijk te beschermen, zullen we dus op zoek moeten gaan naar een inbedding van democratie, mensenrechten en rechtsstaat. Het is niet toevallig dat de bloeitijd van het personalisme en de geboorte van de Europese Unie samenvielen. Een nieuwe studie van het personalisme kan een aanzet zijn om de seculiere staat en de democratische instituties opnieuw bewust te maken van de noodzakelijke vooronderstellingen die hieraan voorafgaan.

Al deze termen zoals vrijheid en solidariteit speelden een belangrijke rol in de totstandkoming van de naoorlogse orde en zijn belangrijk om te beschermen. Maar wat veel politici vaak vergeten is dat deze termen berusten op een dieperliggende culturele en maatschappelijke overtuiging dat de menselijke persoon van onschatbare waarde is en dat al deze abstracte termen en instituties ten dienste

moeten staan aan de persoon. Het is deze overtuiging van de founding fathers van de Europese Unie die voortkwam uit hun engagement bij het personalisme. Het personalisme voorziet in een dieperliggend fundament om mensenrechten, solidariteit, vrijheid en democratie te verankeren. In het naoorlogse Europa wees het personalisme totalitarisme en fascisme af bood het een taal voor de opbouw van instituties zoals democratie en rechtsstaat.

Op de omslag van deze bundel is *De derde mei in Madrid* van de Spaanse kunstschilder Francisco Goya te zien. Goya heeft hier de executie van onschuldige Spaanse burgers in 1808 door de troepen van Napoleon afgebeeld. In het midden van het schilderij staat een man die doet denken aan Christus, zijn armen in een kruishouding en op zijn rechterhand een stigmata. Deze figuur beeldt het mysterie van de persoon met zijn intrinsieke waardigheid uit. Op de grond ligt een figuur in een gelijke kruishouding als spiegelbeeld van de centrale figuur. We zien de gezichten van de verschillende burgers die aan de beurt zijn om gedood te worden. De gezichten van de soldaten zijn echter niet te zien, zij vertegenwoordigen een systeem van repressie en de machinale executie waar de persoon het slachtoffer van is. In een realistische, chiaroscuro stijl heeft Goya de waardigheid van de menselijke persoon uitgedrukt. Het is dit begrip van menselijke waardigheid waar het personalisme in de opbouw van het naoorlogse Europa op teruggreep. Het thema van de persoon en zijn waardigheid tegenover een machinale degradatie van de persoon zal als een rode draad door de bundel lopen.

GEBOORTE VAN HET PERSONALISME

Het personalisme kent verschillende geboortemomenten. Hoewel het personalisme furore maakte in de twintigste eeuw als reactie op het individualisme en totalitarisme,

is belangrijk voorbereidend werk gedaan eind 18^e en 19^e eeuw. In het Duitse taalveld werd de term ‘personalisme’ geïntroduceerd in *Über die Religion* in 1799 door Friedrich Schleiermacher om een persoonlijk Godsbeeld te onderscheiden van een pantheïstisch Godsbeeld. Maar enkele jaren daarvoor viel de term ‘personalist’ al rondom de filosofie van Friedrich Jacobi, die de menselijke persoon en een persoonlijke God verdedigde tegenover het pantheïsme. Zo gezien ontstond het personalisme uit een afwijzing van het pantheïsme en later het idealisme van Hegel.

Deze bundel focust grotendeels op het personalistisch geboortemoment in de jaren '30 van de twintigste eeuw toen de Franse denker Emmanuel Mounier in 1932 het tijdschrift *Esprit* oprichtte waarmee hij met een groep verwanten aandacht vroeg voor de geestelijke en morele dimensie van de menselijke persoon.⁵ Deze groep van personalisten stond in contact met andere personalisten elders in Europa. Aan het begin van de twintigste eeuw ontmoetten denkers zoals Gabriel Marcel, Jacques Maritain en Denis de Rougemont elkaar en beïnvloedden elkaars ideeën. Ook in andere landen organiseerden personalisten zich zoals Dietrich von Hildebrand, Romano Guardini en Edith Stein in Duitsland. De personalistisch ideeën waren invloedrijk via de christendemocratie en beïnvloedden uiteindelijk de founding fathers van de Europese Unie, zoals Alcide de Gaspari, Konrad Adenauer en Robert Schuman. De opkomst van het personalisme stuitte echter ook op kritiek. Een van de scherpste critici was Simone Weil. Zij vond dat het personalisme de basis van wat heilig is van de menselijke persoon niet goed duidde.⁶ Wat van waarde is in de menselijke persoon is juist on-persoonlijk. Zaken als rechtvaardigheid en waarheid zijn volgens haar niet persoonlijk. Een andere criticus in België was Charles De Koninck die stelde dat de persoon ondergeschikt is aan het bonum commune.⁷ In zijn spoor ontwikkelde zich een traditie van denkers,

zoals Alasdair MacIntyre, die de gemeenschap boven de persoon plaatsten.

Het personalisme neemt de persoon als centraal uitgangspunt in het denken. Niet de geschiedenis of de klassenstrijd, maar de menselijke persoon dient het doel van filosofische reflectie te zijn. De persoon wordt gezien als een relationeel wezen dat in relatie tot anderen tot volle ontplooiing komt. Vanuit deze visie vormt het personalisme een reactie op stromingen zoals rationalisme, kapitalisme, materialisme, individualisme, communisme en fascisme, waarin de persoon ondergeschikt wordt gemaakt aan het kapitaal, de staat of het collectief. Deze ideologieën reduceren de menselijke persoon tot een middel in plaats van een doel op zich. De manier waarop de persoon verder gedefinieerd wordt, varieert. De Franse personalist Jacques Maritain merkte hierover op: 'Er zijn tal van personalistische doctrines, die soms niet meer gemeen hebben dan het woord persoon.'⁸ In deze bundel wordt vooral aandacht gegeven aan het christelijk personalisme waarin veel katholieke auteurs behandeld worden. Deze denkers, zoals Jacques Maritain, Dietrich von Hildebrand, Robert Schuman, Karol Wojtyła en Joseph Ratzinger erkennen enerzijds de objectieve orde van het natuurrecht, objectieve waarden zoals rechtvaardigheid en deugden. Anderzijds hebben zij ook aandacht voor de subjectieve zijde van de menselijke persoon. De mens is geen object en door hem zo te benaderen doe je geen recht aan het mysterie van de menselijke persoon. De Poolse priester, filosoof en later paus, Karol Wojtyła schreef aan Henri de Lubac in *The Action Person*: 'Het kwaad van onze tijd bestaat in de eerste plaats in een soort degeneratie, een verpulvering van de fundamentele uniciteit van elke persoon. Hiertegenover moeten we een herwaardering plaatsen van het onschendbare mysterie van de persoon.'⁹

Door de subjectieve dimensie van de menselijke persoon centraal te stellen, neemt het personalisme de

uitdaging van de moderne filosofie en de wending naar het subject serieus. In zekere zin wil het personalisme van de genoemde denkers en het personalisme dat gepresenteerd wordt in deze bundel de objectieve en subjectieve dimensie van de persoon bij elkaar houden. Het is verleidelijk om een van beide dimensies te overdrijven. Enerzijds gebeurt dit wanneer de mens puur objectief benaderd wordt en langs de lat van objectieve normen gelegd wordt. Dit gevaar van objectivering komt voor in een rigide deugdethische benadering of een totalitaire benadering waarin de mens een radar is in het systeem van de staat. De andere verleiding van een subjectieve en relativistische benadering is vandaag gemeengoed geworden. Door te benadrukken dat elk mens uniek is en verschilt van een andere mens, wordt de noodzaak van objectiviteit voor de persoon geheel vergeten. In een moderne, subjectieve antropologie worden deugden, objectieve waarden en het natuurrecht radicaal afgewezen. De waarheid is voor iedereen anders en daarom zou de mens ook niet essentialistisch te benaderen zijn. Het personalisme in deze bundel wijst beide verleidingen af en wil de poging om objectiviteit en subjectiviteit bij elkaar te houden van denkers zoals Von Hildebrand, Mounier, Maritain, Johannes Paulus II, Benedictus XVI serieus nemen. Om volwaardig mens te zijn, moeten beide zijdes van de mens aandacht krijgen.

PERSONALISME IN NEDERLAND

Het personalisme heeft in Nederland slechts beperkt ingang gevonden rond de Tweede Wereldoorlog. De belangrijkste Nederlandse personalisten zijn Paul Scholten, Philip Kohnstamm en Willem Banning. In deze bundel zal Wim Borst aandacht schenken aan deze Nederlandse vertaling van het personalisme bij Scholten en Kohnstamm. Hun gemeenschappelijke deler was hun theologische

binding aan de ethisch-irenische theologie van de 19^e eeuw. Hun politieke betrokkenheid uitte zich in lidmaatschap van de CHU, de PvdA en voorlopers daarvan zoals de Vrijzinnig-Democratische Bond.

De beperkte receptie van het personalisme in Nederland is opmerkelijk aangezien deze stroming elders in Europa wel belangrijke invloed heeft gehad. Wellicht komt de beperkte aandacht voor het personalisme in Nederland door de politieke verbinding met de sociaal-democratie, terwijl in landen zoals Italië en België de politieke vertaalslag via de christendemocratie gemaakt werd. In Nederland leunde de christendemocratie sterk op het antirevolutionaire gedachtegoed van Abraham Kuyper en zijn volgers, waardoor het personalisme niet noodzakelijk was voor de intellectuele voeding. Bovendien kende het personalisme in Italië en België een grote katholieke stroming die in Nederland nooit van de grond is gekomen. Ook de verzuilde Nederlandse structuur met verschillende confessionele bloedgroepen bood weinig ruimte voor een doorbraak van het personalisme.

Een hedendaagse pleitbezorger voor het personalisme in Nederland is de Leidse filosoof Timo Slootweg die in verschillende bundels en boeken aandacht vraagt voor de uniciteit van het individu. Zijn meest recente boek *Langs Tragische Einders* is een pleidooi voor het zogenaamde Bijbelse personalisme waarin het existentialisme een grote rol speelt.¹⁰ De enkeling wordt hierbij naar voren gehaald en grotendeels los gedacht van de gemeenschap. Slootweg keert zich tegen het rationalisme en de deugdedethiek waarin de persoon volgens hem geobjectiveerd zou worden. Hoewel het Bijbels personalisme via Paul Scholten in deze bundel een plek heeft, vormt deze vorm van personalisme niet de hoofdmoot van deze bundel. Deze bundel wil voornamelijk aansluiten bij het personalisme zoals dat verwoord is door Mounier, Guardini, Maritain, Pieper en Wojtyła. Deze denkers proberen de persoon in relatie tot de gemeenschap te denken en gaven de deugdedethiek hierin een

belangrijke rol. Het is de overtuiging in deze bundel dat de persoon de gemeenschap nodig heeft en dat hij zijn plek vindt in de gemeenschap zonder zijn eigen unieke waardigheid en individualiteit geheel te laten samenvallen met de gemeenschap.

PERSOON EN GEMEENSCHAP

In deze bundel willen we daarom de vergeten stroming van het personalisme opnieuw presenteren omdat we denken dat de tijd van de totstandkoming van het personalisme grote gelijkenissen vertoont met onze tijd. Niet alleen leven we weer in een tijd van oorlog en totalitarisme maar we zien ook dat het liberalisme er niet in slaagt om het individu in te bedden in de gemeenschap en een gemeenschappelijk verhaal te vertellen. Naast de zoektocht naar Europese waarden, is er ook een kritiek op het liberalisme op gang gekomen. In 2021 verscheen in deze serie van het Thijmgenootschap bijvoorbeeld een bundel over het postliberalisme waarin uiting werd gegeven aan deze kritiek.¹¹

Ook het personalisme heeft kritiek op de liberale antropologie en het ontbreken van een groter verhaal om het individu te verbinden met de gemeenschap. Het personalisme van Mounier wilde bijvoorbeeld een scherpe kritiek op de individualistische tendensen binnen het liberalisme zijn. Zijn verwijt aan het liberalisme en individualisme was dat het individu in het liberalisme gedegradeerd wordt tot een wezen zonder spirituele kern dat vooral gericht is op behoeftebevrediging. 'By reducing man to an abstract individuality without vocation, without responsibility, without past or future, bourgeois individualism is the main harbinger of today's general enslavement to money; that is, as words put it so aptly, of the anonymous society governed by impersonal forces.'¹² We zien nu weer dat het liberalisme velen teleurstelt en niet voor iedereen kan